

УДК 130

Прилуцька А. Є.

СМЕРТЬ СИМВОЛУ ЕПОХИ: МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО В РАКУРСІ ЦІННІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СОЦІУМУ

«... Що було, те й буде, що робилося,
те й буде робитися,
і немає нічого нового під сонцем».
(Еккл.1,9) [5]

Із позицій історико-генетичного підходу розглянуто феномен руйнування пам'ятників монументального мистецтва в різні історичні епохи як особливий вид аксіоперекодування соціокультурного простору

Ключові слова: монументальне мистецтво, символ, аксіологія, ідентичність, трансформація аксіосфери, історико-генетичний підхід, феноменологія.

С позицій історико-генетического подхода рассматривается феномен разрушения памятников монументального искусства в различные исторические эпохи как особый вид аксиоперекодировки социокультурного пространства

Ключевые слова: монументальное искусство, символ, аксиология, идентичность, трансформация аксиосферы, историко-генетический подход, феноменология.

From the standpoint of historical and genetic approach the phenomenon of destruction of monumental art in different historical era as a kind of axiom-conversion social and cultural space

Keywords: monumental art, symbol, axiology, identity, transformation axiosphere, historical and genetic approach, phenomenology.

Актуальність. У сучасних умовах трансформації всієї системи ціннісних форм свідомості, активних процесів глобалізації Україна опинилася в епіцентрі цивілізаційного зсуву. Переоцінення цінностей гостро проходить по долях людей. Визначення себе в нових умовах, в нових національних, геополітичних, ідеологічних, моральних координатах зумовило процеси аксіоперекодування явищ художньої культури. Особливо резонансно це виявляється в літературі («Спочатку було Слово...») і монументальному мистецтві (візуалізація ідеї в фундаментальних формах).

Зміна ставлення до пам'ятників епохи, що минає, девальвація комуністичних ідеалів – це відображення складного, неоднозначного, іноді болючого пошуку морально-естетичних символізацій несформованого простору сучасної української культури, пошуку власної ідентичності, історико-культурної самоідентифікації. Розгляд цих процесів вимагає від представників соціогуманітарного знання серйозного, цілісного, неупередженого, коректного аналізу. Все це й визначило актуальність дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Різноманітні дослідження

мистецтвознавців, філософів, культурологів розглядають специфіку, функціонування, структуру монументального мистецтва в художній культурі. Але в контексті завдань нашої статті інтерес становить проблема співвідношення між «правдою дійсності» й «правдою мистецтва», теоретично постульована ще А. Гільдебрандом. Він сформулював відмінність між ними у вигляді пари понять – «форма буття» і «форма впливу». Тим самим він визначив відокремлення (на рівні теоретичного аналізу) твору як такого і його подання (сприйняття) [3]. А. Гільдебранд розумів сприйняття як важливу складову предмета скульптури.

Комунікативно-семіотичний підхід до проблеми соціальної пам'яті і культури пропонує Ю. Лотман [9]. Ч. Пірс, досліджуючи знаковість пам'ятників, вибудовує тріаду «референт – репрезентамен – інтерпретант» і виділяє основну проблему теоретичного пам'ятникознавства. Він зазначає, що вона походить з динамічного характеру інтерпретанта, тобто безлічі смислів, породжуваних знаком. Ці смисли проєктуються на різні системи цінностей, що робить культуру пам'яті постійною ареною боротьби думок і навіть політичної боротьби [12].

Філософи Г. Ле Бон, Х. Ортега-і-Г'ассет, О. Шпенглер розглядали процеси «омасовлення свідомості» й ті наслідки для культури та людини, які вони викликали [7, 11, 17]. У контексті нашого дослідження це – розмивання меж між компактними системами політичних ідеологій, розширення сфери ідеологічного, використання в ідеологічних функціях тих духовних явищ (мистецтво і наука), яким вони були невластиві. Учені відзначають, що ідеологія тоталітарних суспільств (як абсолютна форма «омасовлення» суспільної свідомості) прагнула встановити контроль над усіма формами розумового та творчого життя суспільства, насаджувати пріоритетні цінності й регламентувати мистецтво, релігію, переконання людини.

У контексті розуміння творів монументального мистецтва як символу найважливішими є праці «Філософія символічних форм» Е. Кассіра, учення про символ А. Н. Уайтхеда, символічна або «глибинна психологія» К. Г. Юнга, феноменолого-діалектичний метод, розроблений А. Ф. Лосевим [8].

Однак досліджень з виявлення онтології явища та аксіологічних детермінацій феномена руйнування пам'ятників в переломні історичні епохи, специфіки історичної спадкоємності цієї соціальної практики як перетворювального початку проведено не було.

Тому **метою** нашої статті є розгляд феномена руйнування пам'ятників монументального мистецтва як особливого виду аксіоперекодування соціокультурного простору з позицій історико-генетичного підходу.

28 вересня 2014 р. на головній площі Харкова був знесений пам'ятник В. Леніну. Він був не першим і не став останнім у серії актів повалення скульптурних зображень цієї містичної людини в Україні. Однак, за усієї удаваної масовості, український «ленінопад» унікальним і оригінальним історичним винаходом назвати не видається можливим.

Так, ще в 1991 р. у Росії кульмінацією серпневих подій у «Білому домі» стали акти осквернення і стихійного демонтажу трьох монументів у центрі Москви. Були демонтовані пам'ятники знаковим фігурам радянського минулого:

Ф. Е. Дзержинському на Луб'янці, Я. М. Свердлову та М. І. Калініну.

Масові демонтажі фігури вождя пролетаріату пройшли в колишніх союзних республіках СРСР і за кордоном. А в 1995 р. скульптура В. Леніна була демонтована з Кремля, що розташовувалася на території Тайницького саду.

Показово те, що раніше саме в Тайницькому саду з 1898 р. до 1918 р. був розташований пам'ятник імператору Олександрові II. Він був знесений і утилізований відповідно до декрету Ради Народних Комісарів РРФСР, очолюваного В. І. Леніним «Про пам'ятники республіки». У декреті прямо вказувалося: «Пам'ятники, які споруджені на честь царів і їхніх слуг і не становлять інтересу ні з історичного, ні з художнього боку, підлягають зняттю з площ і вулиць і частково перенесенню в склади, частково використанню утилітарного характеру» [4].

Однак практика руйнувань пам'ятників і творів монументального мистецтва як відображення боротьби ідей і символів, зміни системи ціннісних пріоритетів суспільства в періоди цивілізаційних зрушень має давні історичні корені.

Так, ще в культурі Стародавнього Єгипту багато фараони не гребували займатися архітектурно-будівельним вандалізмом з політичних мотивів. Широко відомий факт, що Тутмос III, за чутками, силовим методом позбавився від своєї співправительки Хатшепсут, справив тотальну чистку написів у частині храмів, зроблених за життя цариці. Тутмос намагався знищити пам'ять про жінку-фараона серед живих і, що набагато страшніше для цариці-богині, – серед мертвих, оскільки відсутність імені позбавляло її шансу на вічне потойбічне благоденство.

Пізніше Аменхотеп IV (пізніше Ехнатон) – фараон Стародавнього Єгипту – знаменитий релігійний реформатор, оголосивши війну старим богам, закрити їхні храми, а жерців розігнав. Прагнучи стерти навіть згадку про імена колишніх богів, Ехнатон наказав повсюдно їх знищувати.

В епоху античності, у зв'язку з динамічністю політичних і соціальних процесів, прикладів безжального цілеспрямованого знищення творів мистецтва, найвищих зразків художнього генія, скульптур і монументів, що стали символами попередньої влади можна навести надзвичайно багато. Особливо яскраво це простежується в протистоянні грецького та римського культурних світів.

Протягом усієї своєї історії Рим стосовно еллінського світу був вторинним і залежним у сфері культури, і тому римлянам не залишалося нічого іншого, як підпорядкувати насильством. Як зазначає дослідник римської культури Р. Майлз, «до елементів залякування еллінів слід зарахувати не тільки повне руйнування Коринфа і Карфагена (у 146 р. до н. е.), а й проведене дещо раніше (у 168 р. до н. е.) показове знищення 70-ти міст Епіру» [10]. Найбагатший Карфаген був повністю, поварварськи зруйнований, усі храми й палаци, скульптурні статуї й монументальні комплекси знищені, прикраси та твори декоративно-прикладного мистецтва вивезені.

У свою чергу, поширення в межах старіючої Римської імперії нової релігії, нових моральних норм принесло планомірне й шалене знищення всього «язичницького». Інше уявлення про сенс життя та про роль і місце в ньому людини робили християн принциповими супротивниками античної культури й мистецтва, не кажучи вже про те, що самі зображення богів і героїв були для них не більше як нищими ідолами

язичників. Індикатором гостроти боротьби як на рівні художньо-символічному, так і на рівні конкретики повсякденності може служити розпис на стелі в залі Костянтина у Ватикані, виконаний Томмазо Лауретті, який зображує переможно піднесений хрест на тлі поваленої й зруйнованої античної мармурової статуї.

Символ християнської віри вивершується над язичницьким мистецтвом. «Зображення божків» необхідно знищити – так уявляв собі перемогу християнства вже імператор Костянтин, який в останні роки свого царювання повелів викинути з храмів усі античні зображення, переплавити металеві скульптури, зруйнувати кам'яні.

Статуї богів із золота і слонової кістки викрадалися з храмів. «Цінний метал сплавляли в бруски, а безформні залишки викидалися на звалище на довершення ганьби, якій піддавалися язичники», – пише у своєму «похвальному слові Костянтинові» один з перших істориків церкви Євсевій. Опорний каркас, на якому трималися статуї, подавався християнськими проповідниками як доказ хибності й фальші язичницьких богів. «Рубайте їх сокирами, ці храмові дрібнички! Переплавляти їх у монети, в метал! Усе, чим захоплювалися язичники, – ваше, беріть і не соромтеся!» – так давали напуття сини Костянтина солдатам, що їх послали на руйнування храмів [15].

В едиктах 391 р. імператор Феодосій заборонив всі язичницькі культу. Єпископ Теофіл велів знищити в Олександрії найдавніший храм Серапіса й усі твори мистецтва, що були в ньому. Єпископ Мартін з Тура прославився знищенням римських скульптур не тільки в Галлії, але й у Північній Африці, куди він вислав в 399 р. загін християн спеціально для знищення храмів і статуй.

Останній і найстрашніший розділ в історії знищення пам'ятників античності фанатиками християнства вписали хрестоносці. Відтак, завоювання столиці Візантійської імперії вихвалялося християнами як надзвичайний подвиг. Насправді ж хрестовий похід залишився в пам'яті людства як акт безприкладного вандалізму. Нікетас Хоніатес пише про хрестоносців: «Їм чужі грації і музи, дикість – їхня натура, а гнів завжди бере гору над розумом» [1].

Ці «бездушні до краси варвари» знищили всі статуї з мармуру, що залишилися в Константинополі. Уже під час облоги була знищена статуя Афінки, яка стояла на форумі Костянтина, оскільки вона зверненою на схід рукою кликала на допомогу «мусульманських нехристів»; мабуть, це була Афінка Промахос Фідія. У вогні плавильної печі загинув Лісіппів колос Геракла, що зображав героя, який присів після очищення авгієвих стаєнь на перевернутий кошик; загинуло парне зображення осла й погонича, колись установлене імператором Августом у храмі Аполлона, група «Ромул і Рем з вовчицею», герой, що бореться з левом, статуя Олени Прекрасної тощо. Були знищені всі статуї навколо іподрому, серед них статуя імператора, встановлена на коринфській колоні, статуя летючої Ніки, Геракла зі змією, що оббиває ліву руку.

У культурі середньовіччя боротьба ідей і символів яскраво відбилася й у протистоянні двох релігійно-політичних рухів. Іконоборці, апелюючи до Старозавітних заповідей («Не сотвори собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі ... не вклоняйся їм і не служи їм» (Вих. 20: 4–5)), уважали священні

зображення ідолами, а шанування ікон – ідолопоклонством. Результатом іконоборства стало знищення тисяч ікон, фресок, мозаїк, статуй святих і розписних вітварів у багатьох храмах. До найвідоміших фактів такого роду належить знищення оздоблення храму Богородиці у Влахернах, у якому проходив іконоборський собор 754 р. Житіє Стефана Нового, постраждалого за іконошанування, повідомляє: «...Ікони викидалися – одні в болото, інші – в море, треті – у вогонь, а інші були розсічені і пошматовані сокирами. А ті ікони, які розташовувалися на церковних стінах, одні зістругувалися залізом, інші затирилися фарбою» [15].

Жорстока боротьба з поширенням іконописних зображень торкнулася і їхніх творців. Найбільш відома історія ченця-іконописця Лазаря, постраждалого під час правління імператора Феофіла: «...(імператор) завдав йому таких тортур, що плоть його стікала разом із кров'ю і ніхто не сподівався, що він ще живий. Коли ж почув цар, що ув'язнений у тюрму малювальник потроху прийшов до тями і, знову зайнявшись своїм мистецтвом, зображує на дощечках лики святих, велів прикласти до його долонь розпечені металеві пластинки. Вогонь пожирав і виливав його плоть, поки не впав він у знеможу мало не замертво». Саме царювання Феофіла медієвісти вважають найсуворішим часом другого періоду іконоборства: «І замислив тиран винищити всіх, хто малював божественні лики, і ось ті, хто віддали перевагу життю, повинні були плюнути на ікону, немов на яку мізерію, скинути на підлогу святе зображення, топтати його ногами і таким чином знайти порятунок» [14].

Проти іконошанувальників у 832 р. був виданий жорстокий указ, виконання якого взяв на себе патріарх Іоанн Граматик, прозваний у народі Леканомантом (чарівником): монастирі закривалися, ченці зазнавали переслідувань і тюремного ув'язнення.

У новій історії було багато епізодів, відзначених сліпою люттю віруючих, зверненої на знищення прекрасного з попередніх історичних епох. Але обсяги руйнувань і величина естетичних втрат, понесених людством від фанатизму прихильників християнства, залишаються неперевершеними.

Продовжуючи ретроспективний екскурс в історію трагічних доль знакових творів монументального мистецтва, наведемо цікавий приклад складних перипетій пам'ятника Наполеонові Бонапарту.

Знаменита Вандомська колона була споруджена на честь перемог Наполеона I на Аустирліці. Але відразу після взяття союзниками Парижа в 1814 р. перша статуя Наполеона з колони була знята й замінена на білий прапор Бурбонів із ліліями. У 1818 р. її розплавляли і з металу виготовили статую Генріха IV на Новому мості. Пізніше відновлення скульптури Наполеона засуджував Гейне, убачаючи в ній прославлення мілітаризму. Знамениті французькі поети О. Барб'є і А. Ламартін також висловлювали своє обурення відновленням монументальної статуї Наполеона. Її руйнування вимагали філософ О. Конт, публіцисти П. Ланжалле і П. Кор'є.

Однак найдраматичніші події відбулися з монументом в дні Паризької комуни в 1871 р. Відомий художник Г. Курбе ще у вересні 1870 р. висловлювався за знесення колони. Вона, на його думку, справляла «враження кривавого струмка в мирному саду». Під час Комуни Курбе, ставши комісаром з культури, мав намір перенести

пам'ятник на еспланаду Будинку інвалідів і встановити на пустельному місці, яке відвідували в основному військові. Проте громадська думка Парижа вимагала повного знищення колони. І 12 квітня 1871 р. Комуна, за пропозицією Ф. Піа, прийняла декрет: «Паризька Комуна, вважаючи, що імператорська колона на Вандомській площі є пам'ятником варварству, символом грубої сили й помилкової слави, затвердженням мілітаризму, запереченням міжнародного права, постійною образою переможених з боку переможців, безперервним замахом на один з трьох великих принципів Французької республіки – Братство, постановляє: Стаття перша і єдина. – Колона на Вандомській площі буде зруйнована» [13]. 18 травня 1871 р. колона була повалена на землю за величезного скупчення народу.

Тож наостанок ще одне звернення до історії боротьби з символами радянської епохи. Демонічна фігура Й. Сталіна у вигляді одиночних скульптур, парних груп з фігурою В. Леніна, скульптурних груп із робітниками, колгоспниками, ученими, дітьми, у вигляді бюстів, барельєфів і горельєфів зустрічала радянську людину на території великих міст і малих селищ, сільськогосподарських виставок та морських портів. Їхня кількість обчислювалася десятками тисяч.

У 1956 р. перед закінченням з'їзду на закритому засіданні ХХ з'їзду партії виступив М. Хрущов з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» [16]. Промова викликала шоковий стан залу. У доповіді М. Хрущова змальований образ тирана, який створив свій культ, образ некомпетентного диктатора, відірваного від народу та відповідального за катастрофічне економічне становище країни в 1953 р. Розпочата критика культу особи й лібералізація суспільства супроводжувалися пробудженням суспільства, масовим рухом у вигляді зборів, появою суперечок, дискусій, неформальних обговорень. Усе це зумовило крах тоталітарних форм структурування життя радянського суспільства й девальвувало сакральну-художню образ Сталіна як «батька народів». У просторі матеріальної художньої культури це призвело до руйнування й демонтажу практично всіх його статуй.

Причому, у прикладі зі Сталіним – це рідкісний випадок, коли питання художньої цінності, історичної пам'яті, утрати культурної спадщини разом з утратою колосального масиву творів монументального мистецтва практично не викликали протестних громадських дій та актів груповий агресії.

Отже, запропонований огляд явищ організованого, планованого руйнування монументів-символів, не претендуючи на вичерпне подання всіх фактів цього порядку, дозволяє виявити основні вектори майбутніх досліджень цього феномена. Перспективними видаються дослідження кореляції процесів девальвації певної ідеології та зміни уявлень про морально-естетичний ідеал суспільства, ролі монументального мистецтва у формуванні семантико-семіотичного ландшафту сучасності, історичної пам'яті, проблем збереження культурної спадщини, художньої цінності тощо.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки. По-перше, факти – уперта річ. І вони свідчать, що практика цілеспрямованого, керованого державою руйнування творів монументального мистецтва є непорушним атрибутом найскладніших моментів цивілізаційних зрушень

протягом усієї історії людства. По-друге, руйнування монументальних творів мистецтва відображає девальвацію системи морально-культурних цінностей, символом яких вони виступали раніше. По-третє, активізація деструктивних процесів у просторі художньої культури суспільства детермінована конкуренцією соціально-історичних, соціально-політичних, соціально-особистісних пріоритетів попередньої та прийдешньої культурних епох. По-четверте, активізація процесів аксіоперекодування вимагає граничної концентрації моральних сил суспільства, готовності протистояти інерційності епохи, яка минає, що активізує градус людської конфліктності в процесах деструкції її художніх символів.

Література:

1. *Бибиков М. В.* Историческая литература Византии / М. В. Бибиков. – СПб. : Алетей, 1998. – 274с.
2. *Гаев Г.И.* Атеистические чтения / Г. И. Гаев. – М. : Политиздат . – 1989.
3. *Гильдебранд А.* Проблема формы в изобразительном искусстве / А. Гильдебранд. – М. : Логос, 2011. – 144с.
4. Декреты Советской власти. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М. : Гос. издат-во политической литературы, 1959.
5. Древнееврейская литература / Поэзия и проза Древнего Востока. – М. : Худ. лит., 1973. – 341с.
6. Лазарь, святые православной церкви // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890– 907.
7. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. – М. : Академический проект, 2011. – тТ2 .
8. *Лосев А. Ф.* Указ. соч.; Диалектика символа и его познавательное значение // Изв. АН СССР. – Т. 31. – Вып. 3. М., 1972; Логика символа // Контекст-72. М., 1973; Символ и художественное творчество // Изв. АН СССР. –Т. 30. – Вып. 1. – М., 1977. – 38с.
9. *Лотман Ю. М.* Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – Гнозис; Издательская группа «Прогресс». – М., 1992. – 272с.
10. *Майлз Р.* Карфаген должен быть разрушен / Р. Майлз. – М. : ООО «АСТ», 2014. – 576 с.
11. *Ортега-и-Г'ассет Х.* Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Г'ассет. – М. : «Искусство», 1991. – 592 с.
12. *Пирс Ч. С.* Избранные философские произведения / Ч. С. Пирс. – М. : «Логос», 2000. – 448с.
13. *Плюшар А.* Энциклопедический лексикон / А. Плюшар. – Т. 8. –С.-Пб. : Типография А. Плюшара, 1837.– С. 234.
14. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Перевод, статьи, комментарии Я. Н. Любарского. Книга III. Феофил. – СПб. : Наука, 1992. – 352с.
15. *Сахаров Н.* О причинах иконоборческих споров согласно трактату преподобного Иоанна Дамаскина “Первое защитительное слово против отвергающих святые иконы”// Альфа и Омега. – 2001. – № 28–30.
16. *Хрущев Н. С.* «О культе личности и его последствиях» (Доклад XX съезду КПСС) // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3.
17. *Шпенглер О.* Закат Европы / О. Шпенглер. – М: Наука, 1993. – 592 с.

Надійшла до редакції 16.11.2015. Розглянута на редколегії 24.11.2015

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» Байрачний К.О.

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» Чернієнко В.О.